

ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ДЕТЕРМИНАНТИ НА ХХІ ВЕК

[Гл. ас. д-р Цветан Илиев](#)

МВБУ – Ботевград, ВТУ „Т. Каблешков” - София

Резюме:

Представеният материал разглежда основните промени в икономиката, появили се вследствие глобализацията и тяхното влияние върху системата на висшето образование. Висшето образование се приема като комплекс, който има водеща роля за повишаването качеството на човешкия капитал.

Изследваният проблем се интерпретира на две нива. На първо място, обект на анализа е определящата функция на глобалните промени в икономиката от гледна точка на висшето образование. На второ място се изследват промените вътре в системата на висшето образование в контекста на глобализацията.

Ключови думи: глобални промени, висше образование, икономическо развитие

JEL: E24, I21, O15

Abstract:

The present treatment goes into some of the main changes which occur in economy in the conditions of globalization and their influence over the system of higher education. The higher education is taken in as a complex which has the leading role for increasing the quality of human capital.

Investigated problem is interpreted on two levels. In the first place, object of analysis is the determinant function of the global changes in economy with regard to system of higher education. On the second place it studies the changes inside the system of higher education in the context of globalization.

KEYWORDS: global changes, higher education, economic development

JEL: E24, I21, O15

Настъпилите изменения в българската икономика от края на ХХ и началото на ХХІ век биха могли да се разглеждат като разнопосочен процес, обхващащ всички параметри на живота – култура, екология, човешки права, технология, пазари и образование. Те би трябвало да се разглеждат в рамките на един динамичен процес, изтъкан от имплицитни и експлицитни взаимозависимости, както на национално, така и на глобално равнище. В този ред на мисли, глобализацията би могла да се осмисли като мощен трансформатор на съвременния свят, причиняващ редица политически, икономически и технологични промени.

Едни от най-важните промени, синоним на глобализацията, са „... преходът в индустриализираните страни от фабрично производство към услуги и някои революционни технологични събития, свързани с компютъра – появата на Интернет и информационната икономика”.¹ Тези промени изправят обществено – икономическия комплекс на всяка страна пред сериозни изпитания. Част от този комплекс е и образователната система, в частност системата на висшето образование.

Системата на висшето образование е **обект** на разглеждане в настоящата работа. На преден план са изведени предизвикателствата, пред които е изправено висшето образование в контекста на съвременната глобализирана икономика. **Основната теза**, която се отстоява, е *необходимостта от фокусиране вниманието на отговорните институции в България за подобряване качеството на обучение в системата на висшето образование. Това ще осигури трайни положителни промени както за отделния човек, повишавайки неговото благосъстояние, така и за обществото като цяло – превръщайки го в достоен член на европейското семейство.*

¹ Гилпин, Р. Глобалната политикономия. „Дамян Яков”, С., 2003, с. 446.

Едно от основните предизвикателства на глобализацията е свързано с реструктуриране на икономиката в посока към повишаване на производителността и конкурентоспособността. На тази основа възниква необходимостта от промени в образователната система, водещи до изменения в професионално – квалификационната структура на човешките ресурси. Поддържането на висок образователен и квалификационен потенциал на трудовите ресурси е важен фактор за растеж на производството. С особена сила това се отнася за България, в условията на членството ни в ЕС. Високото качество на работната сила се определя в Европейската стратегия по заетостта като основен фактор за повишаване производителността на труда и конкурентоспособността на бизнеса.² Новите икономически реалности поставят акцент върху качествено усъвършенстване на системата на образование и обучение, в частност на висшето образование.

От теоретична гледна точка основните фактори за ускоряване на производствения растеж са: качествено равнище на трудовите ресурси; размерът на капиталните средства, вложени във всеки работен час и ефективността, с която се съчетават трудът с капитала.

Процесът на придобиване на определена образователна и професионална подготовка може да се определи като механизъм за превръщане на ресурса труд в производствен фактор. В този смисъл, в научните изследвания е налице единомислие по отношение на разбирането, че качеството на трудовите ресурси зависи от знанията и уменията, от образованието и професионалната квалификация и от усилията, положени за тяхното придобиване.³ Повишеното качество на произвежданата продукция се явява функция на използването на по-високо образовани и квалифицирани трудови ресурси. Основен фактор за увеличаване производителността на труда и доходите на

² Вж. Национален план за действие по заетостта през 2003 г., приет с решение на МС № 311 от 25 април 2003 г., с. 37.

³ Вж. Ehernberg, R. G., R. S. Smith. 1987. Modern labor Economics. Theory and Public Policy., Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois, Boston, London, p. 292 – 293.

работещите са инвестициите във формирането на човешкия капитал. Натрупването на знания и умения в образователно – квалификационния и професионалния процес формира човешкия капитал. Времето и средствата, вложени за придобиване на по-високо образование, представляват инвестиции в човешки капитал.⁴

Процесът на инвестиране в образованието би могъл да се анализира в два аспекта. На ниво отделен индивид, инвестициите в повишаване на образованието са оправдани, когато носят по-висок обществен статус и подобро лично благосъстояние. За обществото, изразходването на ресурси за финансиране на образованието има смисъл, ако тези разходи намират насрещен еквивалент, изразен в повишена производителност. Това ни дава основание да подчертаем, че по-високата степен на образование е белег за повишена производителност, а на тази основа – се създават необходимите предпоставки за нарастване на благосъстоянието както за отделния човек, така и за обществото като цяло.

За да бъде изпълнено последното условие, обаче, е необходимо системата на висшето образование в България, като подготвяща кадри с по-висока степен на производителност и по-приспособими към детерминантите на новото време, да бъде в крак с обществено – икономическите промени. В този смисъл, говорейки за глобализация на висшето образование, трябва да имаме предвид две неща:

- мястото на системата на висшето образование в глобалната икономическа динамика;
- новите изисквания към субектите на висшето образование в контекста на глобализацията – студенти, преподаватели и университети.

Образователно – квалификационните характеристики на работните места в информационно – обслужващата система на стопански отношения, поставят нови изисквания пред качеството на

⁴ Вж. Франц, В. 1996. Пазарът на труда. С., с. 107.

формиращата човешкия капитал система. Това извежда на преден план въпроса за мястото и ролята ѝ на фона на икономически промени, настъпили и в нашата страна в последните 20 години. Новите икономически условия са свързани с повишаване на технологичната база в традиционните отрасли, което промени изискванията за образователен ценз на кадрите. Непрекъснато расте броят на заетите с висше образование, като само за периода 2002 – 2007 г. те са се увеличили със 118, 1 хил.⁵ Тези данни не биха могли да се интерпретират еднозначно. От една страна, тенденцията може да се определи като положителен сигнал за повишаване качествено равнище на производството. От друга страна, увеличението на заетите с висше образование би могло да се интерпретира по-скоро като резултат от предпочитанията на работодателите да наемат такива кадри, поради нарасналото им предлагане, отколкото на повишено качество на работните места. Това е негативен сигнал от гледна точка на възможностите за технологично усъвършенстване на производствения процес.

В този контекст, като тенденция с негативен характер би трябвало да се отбележи, че предлагане на трудови ресурси с висше образование не е напълно съобразено с потребностите на икономиката. Българската стопанска действителност предлага две негативни явления. На първо място, завършили висше образование заемат работни места изискващи по-нисък образователен ценз. Второ, определени отрасли и дейности изпитват сериозен глад за кадри. Налице е процес на навлизане на чуждестранни инвеститори в различни производствени сфери, които имат по-високи изисквания към качеството на трудовите ресурси. Това допълнително поставя необходимостта за синхронизиране на „ковачницата” на тези кадри с потребностите на инвеститорите.

⁵ Изчисления на автора по: Статистически справочник, НСИ, С., 2003, с. 70; Статистически справочник, НСИ, С., 2008, с. 68.

Посочените тенденции дават основание да се подчертае, *че икономическата принуда поставя голяма част от завършилите висше образование пред дилемата „получаване на определен доход – безработица и бедност”*. Освен това, *висшето образование, което е сегмент от българската образователна система, не е напълно адекватно на съвременните производствени и управленски императиви*. По този начин се извършва неефективна алокация и използване на образователния потенциал на кадрите, а човешки капитал, за чието формиране са инвестирани средства – лични и на държавата, се деквалифицира и амортизира. Нещо повече, „квалификацията и образованието, необходими на работните места в компютърната епоха, поставят нови изисквания пред качеството на човешкия капитал и формиращата го образователна система.”⁶

Решаването на тези проблеми поставя въпроса за ефективността на системата на висшето образование в нашата страна. То изисква вниманието на държавните институции да се фокусира върху синхронизирането на пазарните потребности от трудови ресурси с развитието на системата на висшето образование. Нейното място и приоритети в новите условия трябва да се определят чрез една целенасочена и финансово обезпечена държавна политика.

Като страна – член на ЕС, в България тази политика трябва да е съобразена с приетите програмни документи за развитие на висшето образование в общността. Процесът на програмиране в сферата на висшето образование в ЕС е предопределен от настъпилите промени, изразяващи се в улесняване достъпа на студенти от Източна Европа до западните университети от 90 –те години на ХХ в. Това изведе на преден план необходимостта от стиковане на философията, програмите и изискванията за обучение. Приетата през 2000 г. на срещата в Лисабон стратегия за икономическо развитие на ЕС постави нови жалони пред страните – членки, един от които е *„иновациите и*

⁶ Вж. Гилпин, Р. Глобалната политикономия. „Дамян Яков”, С., 2003, с. 446.

знанията да се превърнат в туптящото сърце на Европа".⁷ Този приоритет инициира промени в сферата на образованието по отношение на възможностите за достъп, независимо от религия, народност или степен на развитие на страната, както и синхронизиране на образователните програми с потребностите на пазара на труда. Така ще се подготвят кадри в съответствие с необходимостта от повишаване конкурентоспособността на европейската икономика.

Необходимостта от промени в системата на висшето образование в ЕС намира конкретен израз в Сорбонската и Болонската декларации, където на преден план е изведено изследването и прилагането на процесите и проявленията на глобализацията в контекста на хармонизация на европейското висше образование. За целта е предвидено въвеждането на общи критерии и методика за оценка на качеството на преподаване и знанията на студентите, отстаряване на всички пречки за достъп до образователни услуги и въвеждане на единна кредитна система.⁸

Освен върху системата на висшето образование като цяло, новите икономически условия поставя определени изисквания и пред субектите на висшето образование.

Премахнатите бариери за достъп до образователните институции на отделните страни благоприятстват мобилността на студентите. Ниският социален статус и затрудненият достъп до информационните технологии, обаче, се оказват пречки пред възможността им за придобиване на висше образование извън населеното им място или държава.

Друг лимитиращ фактор е владенето на английски език, което отваря вратите към елитните западни университети. Процесите на глобализация на образованието естествено налагат определени

⁷ ЦИР, 2005. Предизвикателствата на Лисабонската стратегия. Приоритетите за България. Брюксел, с. 13; <http://www.ced.bg/uploads/publication/lisabon.2005.final.pdf>.

⁸ Вж. Изследване за степента на провеждане на реформи във висшето образование, ЕК, 2007 http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl198_en.pdf

езикови изисквания за преподаване и обучение. Английският език вече не се възприема само като символ на една нация или култура. На съвременния етап от развитие на европейската и световната цивилизация той излиза от рамките на езиковата си същност и се превръща в начин на живот. Студентите, които не владеят английски език не получават достъп до обществото на богатите и преуспелите. Това се отнася с особена сила за представителите на развиващите се страни, каквато е и България. Необходимостта от владеенето на езика е предопределена от развитието и налагането на такива съвременни форми на преподаване и обучение като електронно, уеб – базирано и дистанционно обучение.

Освен пред студентите, посочените нови форми на преподаване и обучение в сферата на висшето образование, поставят определени изисквания и пред преподавателите. Глобалните промени в европейското и световното икономическо пространство изискват от преподавателите да бъдат не просто лектори, определящи сами условията и методите на обучение. Нещо повече, те трябва да въвеждат екипната форма на обучение, при която студентите учат и работят заедно, а преподавателят изпълнява ролята на консултант.

Важен момент от изискванията към преподавателите, поставени в новата ситуация, е излизането им от състоянието на изолираност и самостоятелност при провеждането на научни изследвания. Те трябва по-често да комуникират и споделят своя опит с колеги от други научни средища и университети. Това отново извежда на преден план необходимостта от езикови умения и компютърна подготовка, изразяваща се в свободното боравене с новите продукти на комуникационните технологии. Може да се каже, че това са преодолими проблеми. За страна като нашата обаче, където средната възраст на преподавателския състав е доста над тази в страните от ЕС и САЩ, а темпът на навлизане на млади хора в професията е все по-забавен, на преден план излиза необходимостта от концентриране на

усилията в посока *стимулиране развитието на младите кадри и възвръщането на престижа и финансовата осигуреност на преподавателската професия*. Съобразяването с това ще позволи на българските преподаватели да се възползват в значително по-голяма степен от технологичните предимства на глобализацията.

Определени по този начин, изискванията към преподавателите се явяват функция на детерминантите, поставени пред университетите. Новото обществено – икономическо и технологично развитие налага на университетите да действат не като изолирани „острови” на науката, а да се включват все по-активно в световната мрежа на знанието и обучението. В тази мрежа вече се вписват не само университети, но и бизнес структури. В САЩ и Западна Европа функционират корпоративни образователни центрове. Световни гиганти като Дженеръл Мотърс и Майкрософт вече имат свои собствени обучителни проекти за подготовка на специалисти, реализиращи се съвместно с различни учени и университети от цял свят. Това са примери за алтернативни форми на обучение, съчетаващи в себе си взаимодействието на транснационални корпорации, международни организации и университетски центрове. В голяма степен при тях се залага на трансфер на знания, студенти и преподаватели като начин за поддържане на синхрон с новостите.

Българската система на висшето образование също трябва да следва тези приоритети, предопределени от глобалните икономически промени. Тенденциите за развитие у нас обаче са противоречиви. По данни от изследване, проведено от ЕК през март 2007 г., броят на студентите в страните членки от ЕС от 2001 г. насам непрекъснато се увеличава, в България кандидатите постоянно намаляват, поради влошените демографски тенденции. В същото време страната ни е сред малкото в ЕС, където съотношението преподаватели – студенти, отчитащо ефективността на разходите за висше образование, е по-ниско от средното за Европа. Освен това, по показателя „инвестиции в

образованието”, изчислен като дял на средствата за висше образование в БВП, нашата страна е на едно от последните места в ЕС. Отчетеното средно равнище на този показател е 1,2 на сто, като водещо място заема Дания с 2,5 % от БВП.

В същото време, размерът на средствата, отделяни за издръжката на един студент у нас е почти два пъти по-малък от средната стойност за ЕС, а този за научни изследвания – изостава приблизително 20 пъти.⁹

Всичко това дава основание да се направят следните изводи:

✚ Системата на висшето образование трябва да стане по гъвкава и адаптивна към промените, продиктувани от детерминантите на глобализацията;

✚ Необходимо е повишаване степента на стиковане на подготовката на кадрите с потребностите на пазара на труда в контекста на новите изисквания към качеството на човешкия капитал;

✚ Конкретизиране на отговорността за раформиране на системата на висшето образование в отделните институции, което трябва да задълбочи диалога между висшите училища и държавата;

✚ Наложителна е промяна в системата за подготовка на млади преподавателски кадри, която да осигури повече и по-качествени хора на входа на системата. В противен случай, новите тенденции в развитието на световните научни, преподавателски и изследователски центрове ще останат далечна химера за България.

Превръщането на българското висше образование, като комплекс от студенти, преподаватели и висши учебни заведения, в модерна система, формираща качествен човешки капитал е функция от взаимодействието на всички отговорни институции и обществото като цяло.

⁹ Изчисления на автора по данни на Министерство на Финансите и Министерство на образованието на Р България и Изследване за степента на провеждане на реформи във висшето образование, ЕК, 2007 http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl198_en.pdf.